

Słowo wstępne	7
I. METODY I IDEE	11
1. — Historia idei, hermeneutyka, pamięć	13
2. — Idee i wyobrażenia romantyczne	29
<i>Historia</i>	37
<i>Natura</i>	50
<i>Wolność</i>	62
<i>Ironia</i>	81
<i>Sztuka</i>	89
II. FILMY	115
1. — Dramat historii	117
<i>Danton</i>	117
<i>Diabeł</i>	149
<i>Popioły</i>	178
2. — Groza natury	215
<i>Oczy uroczone</i>	215
<i>Osobisty pamiętnik grzesznika przez niego samego spisany</i>	232

3. —	Idealy wolności	255
	<i>Lawa</i>	255
	<i>Pasja</i>	318
4. —	Ironia jako romantyczne intermedium	347
	<i>Mazepa</i>	347
	<i>Rękopis znaleziony w Saragossie</i>	365
5. —	Sztuka i życie	377
	<i>Błękitna nuta</i>	377
	<i>Romantyczni</i>	409

III. RECEPCJA ROMANTYZMU W KULTURZE POLSKIEJ I KINIE W OKRESIE PRL. Od Zdradzieckiego serca do Lawy 429

1. —	W kleszczach ideologii	435
2. —	Rewizje romantyzmu	447
3. —	Odnawianie znaczeń	465
4. —	Niepokój i nowe nadzieje	487

Zakończenie	503
Filmografia	509
Nota bibliograficzna	515
Bibliografia	517
Podziękowania	539

Romanticism and Cinema. Romantic Ideas in Films by Polish Directors in the Years 1947–1990. Summary	541
--	-----

Indeks nazwisk	549
----------------	-----

Pracy nad niniejszą książką towarzyszyła świadomość wpływu, jaki romantyzm wywarł na kulturę europejską i polską, oraz przekonanie, że wpływ ten zaznaczył się również w twórczości filmowej w Polsce, zwłaszcza po II wojnie światowej, do początku lat 90. XX wieku. Romantyzm jest w tej książce rozumiany jako fenomen historyczny, a zarazem nurt idei i wyobrażeń trwale kształtujących postawy duchowe i artystyczne. Jest to zatem próba namysłu nad tym, czym był romantyzm, oraz jaki był sposób istnienia tradycji romantycznej w polskich filmach fabularnych z lat 1947–1990. Chodzi o poszukiwanie odpowiedzi na pytania: w jakim stopniu filmowcy polscy wykorzystali intelektualny i kreacyjny potencjał romantyzmu?; w jaki sposób reżyserzy rozumieli i aktualizowali romantyczne dzieła i wizerunek historii?; oraz jak tradycja romantyczna była postrzegana i modyfikowana w kulturze okresu PRL. Należałoby przy tym dotrzeć do głębi znaczeń romantycznych w filmach polskich.

Kwestie te wiążą się z próbą sprawdzenia, czy w kinie polskim spełnił się postulat postawiony przez Marię Janion w 1978 roku w artykule zatytułowanym *Ruch wyobraźni romantycznej*, o konieczności wykorzystania filmowego potencjału tkwiącego w romantyzmie. A zatem, czy film polski potrafił przywrócić romantyzmowi „jego filmowość, to znaczy ruch myśli, wartości idei i obrazów, żywiołowość jego wyobraźni walczącej bezustannie z materią i napięcie jego etyki zmagającej się z historią”¹.

Po pierwsze, należy zwrócić uwagę, że słowa Marii Janion definiują romantyzm przede wszystkim jako „ruch myśli, idei, wyobraźni, etyki, zmaganie z historią”. Ten sposób rozumienia romantyzmu stał się dla mnie inspiracją do próby ponownego

¹ M. Janion, *Ruch wyobraźni romantycznej*, „Kino” 1978, nr 4.

scharakteryzowania **idei i wyobrażeń kształtujących światopogląd romantyczny**. Po drugie, w przywołanym tu artykule Maria Janion polecała filmowcom polskim przede wszystkim sięgnąć **bezpośrednio do utworów romantycznych i czasu historycznego romantyzmu oraz postaci z nim związanych**. Uwaga ta w istotny sposób wpłynęła na zastosowane przeze mnie kryterium wyboru filmów analizowanych w tej książce.

Naczelna hipoteza moich rozważań jest związana z przekonaniem, że postulat Marii Janion w znacznej mierze się spełnił. Oznacza to, że polscy filmowcy w okresie 1947–1990 wykorzystali potencjał romantyczny, czyli: sięgnęli po utwory romantyczne po to, aby adaptować je na film (oczywiście w większości nie po te, o których pisała Janion, ale jednak), odnieśli się (bezpośrednio) do czasu historycznego epoki romantyzmu lub tego, który poprzedzał i formował romantyzm, oraz inspirowali się w pewnym stopniu poetyką i stylistyką utworów romantycznych.

Wszystkie zasygnalizowane wyżej problemy i hipotezy wymagają ustosunkowania się do co najmniej trzech kwestii. Po pierwsze, czym był (względnie – jest) romantyzm. Chodzi o określenie zakresu pojęciowego oraz ram historycznych romantyzmu, a co za tym idzie – próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób można mówić o romantyzmie. Po drugie, w nawiązaniu do postulatów Marii Janion należałoby szczegółowo zbadać filmowy „ruch myśli i obrazów”, co jest związane z doбором dzieł filmowych, które spełniałyby warunki ideowe i wyobrażeniowe romantyzmu, oraz z interpretacją tych dzieł. Po trzecie w końcu, ważne jest sprecyzowanie, na czym polegały filmowe próby aktualizacji idei i wyobrażeń romantycznych w kontekście powojennej historii Polski i kina z tego okresu.

Konieczne jest – w moim przekonaniu – przeprowadzenie badań w perspektywie romantyzmu europejskiego, z uwzględnieniem jego bazy filozoficznej i historycznej, czyli nieograniczanie się do polskich ujęć romantyzmu². Z jednej strony, podstawowym uzasadnieniem dla takiego podejścia może być m.in. stwierdzenie René Welleka o zasadniczej jedności kultury romantycznej³. Z drugiej, ważny jest dla mnie pogląd Stanisława Brzozowskiego zakładający, że „tylko zrozumienie języka historycznego, w jakim myśleli romantycy, pozwala nam dokładnie zdać sobie sprawę z tego, na

² Takie podejście jest także uzasadnione faktem sięgania przez polskich reżyserów filmowych do utworów z kręgu romantyzmu europejskiego, a nie jedynie polskiego.

³ René Wellek twierdził, że główne prądy romantyzmu stanowią „jednolity zespół” teorii, filozofii, stylu, idei. Zasadniczymi kryteriami romantycznymi są: wyobraźnia, natura oraz symbol i mit. Zob.: R. Wellek, *Pojęcie romantyzmu w historii literatury*, tłum. I. Sieradzki, [w:] tegoż, *Pojęcia i problemy nauki o literaturze*, wyb. i przedm. H. Markiewicz, Warszawa 1979, s. 215–216, 242.

czym polegała specyficzna polskość ich sposobu ujmowania dziejowych i kulturalnych zagadnień”⁴.

Za szczególnie istotną uznaję również opinię Zygmunta Łempickiego mówiącą, że przy badaniu romantyzmu należy uwzględnić dwa zasadnicze aspekty – **romantyzm jako teorię lub odczucie świata** oraz **romantyzm jako kulturę, czyli wyraz tej teorii lub odczucia**⁵. Ważne jest zatem zdefiniowanie i opisanie „**romantycznych idei i wyobrażeń**”, składających się na **romantyczny światopogląd (kulturowy obraz świata)**. To bowiem właśnie „idee” i „wyobrażenia” można uznać za wiążące dla dwóch wyróżnionych przez Łempickiego aspektów romantyzmu – teorii i uczuć oraz ich wyrazu, czyli kultury. Chodzi tu o powiązanie dwóch sfer: pojęć, czyli tego, co idealne, oraz obrazów, czyli tego, co wyobrażone. Sztuka filmowa urzeczywistnia to powiązanie. Łączy idee i związane z nimi wyobrażenia romantyczne w formę nowych wyobrażeń – filmowych. Staje się ich wyrazem, czyli częścią kultury.

Powyższe założenia znajdują odbicie w strukturze książki. Dzieli się ona na trzy zasadnicze części. Część pierwsza dotyczy wyboru filozoficznej metodologii zastosowanej do badań nad romantyzmem, określa ramy historyczne romantyzmu i zawiera uzasadnienie doboru dzieł filmowych interpretowanych w drugiej części książki. W tej części przedstawiłem konstelację pięciu najważniejszych pojęć i towarzyszących im wyobrażeń kształtujących światopogląd romantyzmu. W części drugiej dokonałem analiz i interpretacji dzieł filmowych takich twórców, jak: Andrzeja Wajdy, Andrzeja Żuławskiego, Wojciecha J. Hasa, Stanisława Różewicza, Tadeusza Konwickiego, Gustawa Holoubka i Piotra Szulkina. Mają one przede wszystkim charakter hermeneutyczny i odnoszą się do pojęć i idei formujących światopogląd romantyzmu. Natomiast część trzecia stanowi próbę syntetycznego omówienia recepcji tradycji romantycznej – idei, zbiorowych wyobrażeń, funkcjonowania dzieł romantycznych – w kulturze polskiej w okresie od 1945 roku do końca lat 80. XX wieku.

Dzieła filmowe omawiane w tej książce mogą być dowodem na to, że dla ich autorów – podobnie jak dla romantyków – twórczość była związana z procesem pogłębiania samoświadomości historycznej, politycznej i kulturowej. Współcześnie dzieła te można postrzegać jako swoiste „mnemotoposy” romantyzmu, czyli wyraz

⁴ S. Brzozowski, *Legenda Młodej Polski. Studya o strukturze duszy kulturalnej*, Lwów 1910, s. 220–221.

⁵ Zob.: Z. Łempicki, *Renesans, oświecenie, romantyzm*, [w:] tegoż, *Wybór pism*, t. 1: *Renesans, Oświecenie, Romantyzm i inne studia z historii kultury*, oprac. H. Markiewicz, przedm. B. Suchodolski, Warszawa 1966, s. 151.

pamięci kulturowej Polaków. Książka prezentuje bogaty i skomplikowany, ale nie-stereotypowy wizerunek romantyzmu jako pewnego rodzaju splót idei i wyobrażeń oraz jego obraz w sztuce filmowej i związane z tym znaczenia artystyczne, filozoficzne i historyczne.